

Dansk og tysk på Als 1812-48

I.

Bidrag til alsisk skolehistorie

Af *H. P. Clausen.*

Spørgsmålet om det tyske sprogs stilling i de dansktalende dele af hertugdømmet Slesvig dukker tidligt i 1800-tallet op i en speciel sammenhæng på Als. Vi træffer her en national og sproglig argumentation, der peger fremad i århundredet, og som samtidig er interessant derved, at den viser, hvordan det sprogligt-nationale ligesom voksede frem i nær sammenhæng med den udviklede administrative situation i Sønderjylland.

Baggrunden for debatten om sproget på Als må søges i de vanskeligheder, der fulgte af, at øen i gejstlig og verdslig henseende lå under forskellige jurisdiktioner. Verdsligt set var sagen klar nok. Als var en del af hertugdømmet Slesvig, slesvigsk ret var gældende, og i verdslige sager var overretten på Gottorp appelinstant. Men i kirke- og skolesager så billedet anderledes broget ud.

Sønderborg og Kegnæs sogne var en del af Sønderborg provsti, som lå under Slesvig stift.¹ Det betød, at man her også i gejstlige sager fulgte slesvigsk ret. Øverste myndighed var Tyske Kancelli, som i gejstlige anliggender udøvede denne myndighed gennem overkonsistoriet eller overretten på Gottorp.

Men resten af Als — og dermed langt størsteparten af øen — hørte gejstligt set sammen med Ærø under bispestolen i Odense og fulgte altså i gejstlige sager dansk lovgivning. Øverste myndighed i kirke- og skolesager var ikke Tyske, men Danske Kancelli.

Forholdene blev endnu mere uoverskuelige af, at Sønderherred med de syv sogne: Lysabild, Tandslet, Hørup, Ulkebøl, Ketting, Asserballe og Notmark hørte under hertugen af Augustenborgs patronat.² Her havde han kaldsret til præsteembederne og tog sig af skolevæsenet. I Nørreherreds fem sogne: Tontoft, Oksbøl, Sven-

strup, Havnbjerg og Egen,³ udnævntes præsterne derimod af kongen efter forestilling fra Danske Kancelli.

Hertugen af Augustenborg havde i 1756 og 1764 fået overladt det meste af Sønderherred af Frederik 5. som arveligt fideikommis med alle adelige rettigheder,⁴ og fra disse overladelser stammede den hertugelige patronatsret, som i praksis udstraktes også til ordningen af skolevæsenet ved udstedelsen af skolereglementer for de enkelte skoler. Det var dog langt fra alle skoler, der før 1814 havde fået sådanne reglementer.

Det hertugelige patronatsområde var imidlertid ikke helt skarpt afgrænset, fordi det augustenburgske godsdistrikt ikke omfattede hele Sønderherred. I Lysabild sogn fandtes kongelige undersåtter, der hørte under Sønderborg amt,⁵ og i Notmark sogn sad kongelige undersåtter, som henregnedes til Nordborg amt.⁶ Det betød, at beboerne i Skovby, Skovbyballe, Fjelby og Vibøge sendte deres børn til Lysabild, hvor skolen var under hertugens patronat, skønt de altså boede på den kongelige del af øen. Helved skole derimod var en kongelig skole, skønt den lå i Notmark sogn, så læreren i et vist omfang havde ret til at modtage støtte af de notmarkske kirkemidler, som administreredes af hertugen.

Endelig hører det med til billedet, at slotspræsten i Augustenborg udnævntes af hertugen og stod uden for bispens tilsyn. Beboerne i flækken Augustenborg gik i kirke i slotskirken, men de hørte til Ketting sogn og havde deres gravsteder på kirkegården i Ketting.⁷

Tidlige forsøg på at afhjælpe ulemperne.

Als kan betragtes som en miniaturegengivelse af de forviklede administrative forhold, som de kendtes så mange steder i hertugdømmet. Allerede før år 1800 havde man taget tanken om større ensartethed i jurisdiktionen op, da der i 1798 nedsattes en kommission til at overveje reguleringen af grænsen mellem Jylland og hertugdømmet Slesvig.⁸

I praksis nåede man et skridt frem, da man fra 1799 fik henvist ægteskabssager til civiløvrigheden,⁹ som behandlede og pådømte dem efter slesvigsk ret. Det medførte, at danske love derefter stort set kun havde betydning for præsternes embedsforretninger, rituallet, præstelønningerne o. s. v., mens befolkningen mærkede

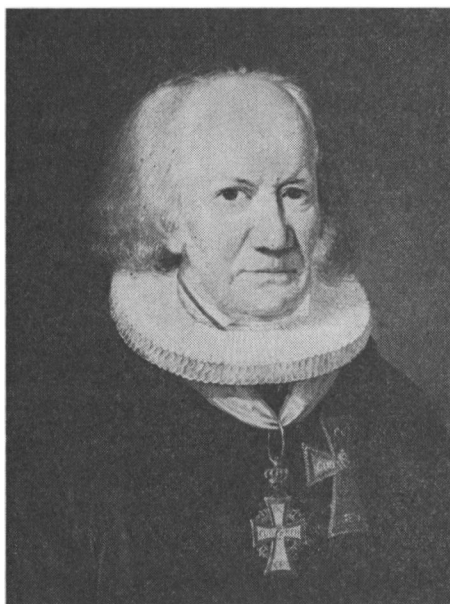
mindre til de kollisioner, der kunne opstå af den blandede jurisdiktion.

Dog bestod adskillige ulemper fortsat, og Als delte i så henseende skæbne med Tørninglen, der gejstligt hørte til Ribe stift.¹⁰ Det var f. eks. ikke uden videre let at skelne mellem verdslig og gejstlig ret med hensyn til ægteskabets borgerlige konsekvenser, og også på andre områder greb de kirkelige handlinger ind på den civile rets områder. Bl. a. måtte de gejstlige myndigheder på de felter, hvor de havde decisionsretten, søge den civile administrations støtte til at gennemføre de trufne bestemmelser over for genstridige borgere. Endelig stod præsterne nok under Danske Lov og anden dansk lovgivning i deres embedsførelse, men deres retslige forum lå i Slesvig.

Det kunne føre til, som provsten for Sønderherred, Christian August Burchardi i Ketting, anførte, at Danske Kancelli henviste en alsisk præst til at søge den ret, de danske love gav ham, ved overretten i Slesvig. Burchardi tænkte her på den sag, der opstod, da pastor Nicolai (Claus) Clausen, efter at han i 1809 var blevet sognepræst i Ulkebøl,¹¹ kom i strid med husfoged Ebeling, arvingen efter Clausens forgænger, om præsteenkesædet i Ulkebøl. Præsten støttede sig på en anordning, udstedt gennem Danske Kancelli, men dette henviste sagen til de civile domstole, og den gik da til overretten, hvor den fik lov at ligge på grund af retskollisionen.¹²

En forbindelse mellem gejstlig og verdslig jurisdiktion lå desuden i, at præsterne fra prædikestolen skulle bekendtgøre love og anordninger, der udgik fra de civile myndigheder, d. v. s. de slesvigske myndigheder og Tyske Kancelli. Kollisioner mellem jurisdiktionerne kunne altså let opstå, og i oktober 1803 havde Tyske Kancelli begyndt at brevveksle med Danske Kancelli om en ændring og forenkling af tilstanden.¹³ Danske Kancelli svarede allerede i januar 1804, at man intet havde at indvende imod, at Als også i gejstlige anliggender blev lagt til Slesvig. Derimod foreslog man, at Ærø helt blev frigjort fra det administrative fællesskab med hertugdømmerne, så øen også i civile sager blev lagt til Fyns stift.

De forskellige adspurgte myndigheder var stort set enige om denne løsning, og Tyske Kancelli sendte hele sagen til rente-

*Frederik Plum
(1760-1834)
var fra 1811 til sin død biskop
i Odense.
Indtil 1819 hørte Als til hans stift.
(Maleri fra 1831,
vistnok af W. F. Bendz.
Konsistoriesalen i Sct. Knuds kirke,
Odense).*

kammeret, for at Ærøs udsondring kunne foretages, når amtmændsposten i Nordborg skulle besættes. Under dette embede hørte jo Ærø. Rentekammeret tiltrådte kancelliets mening, men tilføjede, at spørgsmålet om Als burde henskydes til kommissionen af 1798, der skulle suppleres.

Videre kom sagen ikke, og Danske Kancelli fik aldrig svar på sin skrivelse af 1804.¹⁴ Endnu omkring 1808 forhandlede sagen, og resultatet blev, at man på Als i de følgende år i nogen grad betragtede tilstandene som provisoriske og så hen til en endelig afklaring af øens jurisdiktionsforhold.¹⁵ De urolige tider lod vel i de følgende år andre sager have forrang, men spørgsmålet om den blandede jurisdiktion stod åbent, så det kunne danne udgangspunkt for stridigheder eller udnyttes i dem.

Biskop Plum og hertug Frederik Christian.

Det blev skolevæsenet, der kom til at gøre problemet aktuelt påny. Efterhånden som arbejdet med at forbedre almueskolevæsenet i kongeriget og hertugdømmerne skred frem, fik spørgsmålene omkring jurisdiktionsforholdene større praktisk betyd-

ning, og de sprang mere i øjnene. Desuden fik det betydning, at pastor Frederik Ebbesen (1768-1836) i Svenstrup fra 1808 var konstitueret amtsprovst i Nørreherred.¹⁶ Han var en nidkær embedsmand, der på alle måder søgte at hindre, at Als fjernedes fra Fyns stift, og med ham kom en helt ny tone ind i argumentationen omkring øernes blandede jurisdiktion.

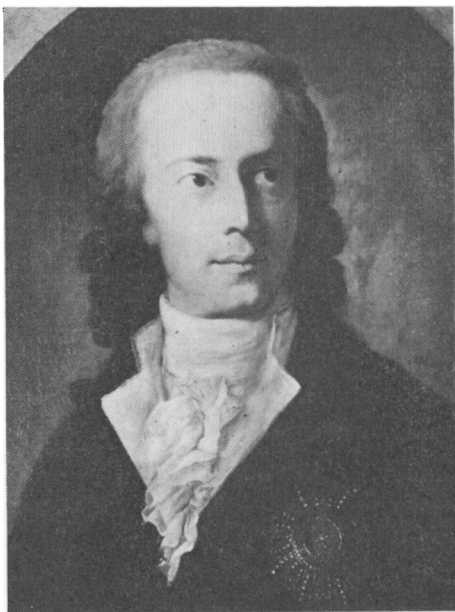
I 1812 tilspidsedes problemerne første gang, da Odense-bispen, Frederik Plum (1760-1834), indsendte et andragende til Danske Kancelli om, at det provisoriske reglement af 10. okt. 1806 for almueskolevæsenet på landet i Sjællands, Fyns og Lolland-Falsters stifter¹⁷ måtte indføres på Als med de nødvendige ændringer af hensyn til de lokale alsiske forhold. Mange klager over det alsiske skolevæsen gjorde en sådan foranstaltning nødvendig, skrev bispen.¹⁸

Plum var kendt for sin interesse for skolevæsenet, og netop i 1812 havde kancelliet approberet det regulativ, han havde udarbejdet for skolerne i Fyns stift.¹⁹ I fortsættelse heraf ville han også gerne have skolevæsenet på Als reguleret, men initiativet var ikke Plums alene. Bag ham stod provst Ebbesen, der i virkeligheden ønskede sagen set i et større perspektiv end det rent skolemæssige.

Han havde ordningen af jurisdiktionsforholdene i tankerne, og han ville have reguleringen til at omfatte også hertugens patronatsområde, så Als opfattedes som en helhed. Ebbesen foreslog derfor, at der nedsattes en kommission til behandling af sagen, bestående af amtmanden over Nørreherred, Fr. August v. Linstow, hertugens overinspektør, kammerråd Chr. Petersen, de to provster på Als, provsten på Ærø og tre præster, udnævnt af biskoppen.²⁰

Plum har næppe helt indset konsekvenserne af, at man derved rejste hele spørgsmålet om hertugens myndighed i kirke- og skolesager i Sønderherred. Ebbesen derimod kan ikke have været i tvivl om, at man ville komme til at rulle en lang række vanskelige problemer op; først hertugens kompetence og dernæst hele sagen med den civile og gejstlige ret på Als.

Hertug Frederik Christian (1765-1814) følte sig på dette tidspunkt i skarp konflikt med Frederik 6. og regeringen i København,²¹ og han reagerede omgående og skarpt på Plums og Ebbesens forslag. Da hans overinspektør gennem overretten

*Hertug Frederik Christian
af Augustenborg
(1765-1814),
der indledte den augustenborgske
kamp for skolerettighederne.
(Maleri af Anton Graff fra 1791.
Frederiksborg).*

afæskedes sit synspunkt i sagen, valgte hertugen personligt at afgive svaret for at understrege sagens vægt og give det augustenborgske synspunkt autoritet.

Han afviste, at der kunne være tale om så graverende mangler ved skolevæsenet, som bishpen havde hævdet, og han fremhævede, hvad han selv havde gjort for at opjælppe almueskolevæsenet i sit distrikt. Hertugen forstod ikke, hvad biskop Plum kunne mene med den blandede jurisdiktion, som på Als stillede sig i vejen for enhver skoleforbedring. En kommission som den foreslåede ville ikke blot være en krænkelse af hans beføjelser som skolepatron, men også en fornærmelse, »når man betænker det forhold, hvori jeg gennem en betragtelig årrække har stået til skolevæsenet i begge kongeriger, en fornærmelse, jeg er mig bevidst ikke at have fortjent«. ²²

I et brev til Plum uddybede Frederik Christian sine anskuelser. ²³ Han fremhævede, at Plums forgænger i embedet, biskop Hansen, havde udtalt sig særdeles positivt om skolevæsenet på de augustenborgske godser. Desuden nævnte han, at han havde bestræbt sig på at ansætte uddannede seminarister i de ledige embeder,

ligesom han havde holdt adskillige unge mennesker til bogen »på landets forskellige skolelærerseminarier« for at skaffe duelige lærere. Også lærerlønningerne på de augustenburgske godser tålte efter hertugens mening sammenligning med de fleste andre egne.

Hertugens henvisning til sin indsats og interesse for skolevæsenet, der også havde omfattet forbedringer af almueskolevæsenet,²⁴ var for så vidt motivering nok for hans indignation. Men hans vrede må ses på en dybere baggrund. Frederik Christian følte, at hans patronatsrettigheder var angrebet, og han var i disse år på stadig vagt over for alle forsøg på at beskære de augustenburgske rettigheder. Amtmand v. Linstow skrev i sin erklæring om bispens forslag, at det var kendt, hvordan man fra augustenburgsk side med den største iver afviste al indblanding fra kongelige embedsmænds side. Amtmanden fandt det helt klart, at de hertugelige distrikter havde deres egen forfatning i kirke- og skolesager, og da hans kompetence ikke udstrakte sig til denne del af Als, bad han sig fritaget for at deltage i en eventuel kommission.²⁵

Med Frederik Christians protest var den augustenburgske kamp for kirke- og skolerettighederne indledt. I første omgang fik hans opræden det resultat, at sagen blev stillet i bero. For Plum var det afgørende i 1812 givetvis skolevæsenets tilstand, og på en visitatsrejse i begyndelsen af oktober overbeviste han sig om, at problemerne ikke var så store, som han på afstand havde troet. En ordning var nødvendig, men den lod sig let opnå uden den foreslåede kommission. Hindringerne som følge af den blandede jurisdiktion var kun få, skrev han, fordi de civile embedsmænd var særdeles villige til at samarbejde. Biskoppen nøjedes nu med at foreslå, at en gejstlig, der nød hertugens og amtmandens tillid, skulle kommitteres til at ordne skolevæsenet på Als sammen med den civile øvrighed.²⁶

Visitatsen havde vist bispens, at hertugens skoledistrikt, hvor der undervistes ca. 1000 børn, havde betydelige fortrin frem for det kongelige distrikt, der havde ca. 900 skolesøgende børn. I den kongelige del havde kun 3 af de 11 skoler bygninger, der til fulde svarede til deres bestemmelse. Det var skolerne i Nordborg, Havnbjerg og Dyndved. I hertugens distrikt var der ialt 14 skoler plus biskolen i Mommark under Lysabild skole. Af dem havde

hele 9 smukke og gode bygninger, opført i nyere tid af skole-distrikterne selv med understøttelse fra hertugen. Det var skolerne i Sebbelev, Notmark, Asserballe, Lysabild, Tandslet, Lebøl, Ulkebøl, Kær og Hørup. Kun skolerne i Ketting, Kettingskov, Asserballeskov og Lysabildskov opfyldte ikke bispens krav til bygningerne.

Uden for Nordborg havde det kongelige distrikt kun én seminariuddannet lærer, Jacob Jørgensen, der var substitut for den gamle og uduelige degn Christensen i Guderup. I det hertugelige distrikt var der 6 uddannede seminarister: Andreas Espensen i Tandslet var seminarist fra Blågård og havde i 7 år været andenlærer ved seminariet på Brahetrolleborg; Edvard Rasmussen i Lebøl var også seminarist fra Blågård; Ernst Jacobsen Becker i Asserballe havde med støtte fra hertugen taget eksamen fra Brahetrolleborg; Jens Knutzen i Sebbelev var seminarist fra Tønder; Hans Carstensen i Kær var uddannet på Brahetrolleborg, og Lorentz Lorentzen i Lysabild havde på hertugens bekostning taget eksamen fra seminariet i Kiel. Det er karakteristisk, at de fleste af disse lærere var indfødte alsinger. Plum betegner dem som »duelige til dels udmærkede«.

Mangler havde det augustenburgske distrikt naturligvis også, bl. a. helt uduelige lærere i Ketting, Kettingskov og Lysabildskov, men stort set viste visitatsen dog, at hertugen havde haft ret til at føle sig krænket over talen om de store mangler ved skolevæsenet. Det almindelige omdømme var da også, som pastor Fr. Marquard Meyer i Havnbjerg fremhævede i 1816,²⁷ at skolerne på Als på enkelte undtagelser nær var bedre end den sædvanlige standard i kongeriget. Skolegangen varede oftest ved ud over det 14. år, antallet af skoledage var større end i det øvrige land, og forældrene interesserede sig for børnenes skolegang. Også Meyer fremhævede biskop Hansens positive vurdering af det alsiske skolevæsen, og den havde i de seneste år fundet tilslutning hos den kendte skolemand, biskop P. O. Boisen, Vesterborg, der havde besøgt Als.

Provst Ebbesen og de civile myndigheder.

Skolesagen førtes ikke videre frem i 1812. Amtmand v. Linstow benyttede dog lejligheden til at minde om det formålstjenlige i

omsider at lægge Nordborg amt til Slesvig stift, mens Ærø helt burde frigøres fra det administrative fællesskab med hertugdømmet.²⁸ Provst Ebbesen fortsatte lige så ufortrødent sine bestræbelser på at markere sit embedsforhold til Fyns stift, og hans virksomhed var i høj grad med til at skærpe fornemmelsen for de uheldige sider ved den blandede jurisdiktion på Als.

I 1812 var v. Linstow ikke i tvivl om, at provsten stod bag biskoppens forslag, og at det var forklaringen på, at Plum havde berørt forhold, han ikke kendte nok til.²⁹ Både v. Linstow og herredsfoged Fürsen i Nordborg var da midt i stridigheder med Ebbesen, som nok kunne gøre dem ivrige efter at vise provstens stridbarhed og evne til at skabe uro omkring jurisdiktionsforholdene.³⁰

De civile myndigheder havde allerede i flere år beklaget sig over, at Ebbesen kun ville anerkende biskoppen i Odense som den myndighed, han havde pligt til at rette sig efter. I skolesager f. eks. nægtede han at følge henstillinger fra amtshuset i Nordborg. I 1814 havde skoleembedet i Oksbøl stået ubesat i 5 år, og embedet i Elstrup havde været ledigt i 3 år. Skylden herfor blev lagt på Ebbesen, der ikke ville have stillingerne besat, før skolevæsenet var reguleret. Han fandt medhold hos biskop Plum, og bag det hele anede man en langsom skærpelse af problemet om den blandede jurisdiktion.

Det viste sig bl. a. ved, at Ebbesen i sit eget sogn indsatte to mænd af menigheden til hjælp ved bestyrelsen af kirke-, skole- og fattigvæsen i stedet for de såkaldte tolvmand, der i andre alsiske sogne var præstens medhjælpere i den slags sager. Afskaffelsen af tolvmandene i Svenstrup gik tilbage til 1809, da Ebbesen var kommet i konflikt med dem i en fattigsag og i forbindelse med indførelsen af Evangelisk-Kristelig Salmebog. Han undlod derfor at udnævne nye tolvmand ved ledighed og klarede sig med de nævnte to hjælpere.

Ebbesen følte sig så meget mere berettiget til det, som tolvmandene og deres funktion var en praksis, der ellers kun kendtes under det slesvigske kirkestyre. Danske Lov foreskrev to hjælpere af menigheden til støtte for præsten. I Als Nørreherred var tolvmandene antagelig et levn fra den periode, da herredet ikke hørte under Fyns stift,³¹ og da Danske Lov intet foreskrev om deres

valg, var det efter 1730 blevet til, at præsterne på egen hånd, uden at følge faste regler, udnævnte tolv mændene.³²

Ebbesen lagde ikke skjul på, at hans forsæt om ikke at komplettere tolv mændene ved afgang var bestyrket af, at den danske lovgivning ikke kendte dem. Desuden håndhævede han uden vaklen sine rettigheder efter de danske regler som auktionarius ved bortsalg af effekter fra gejstlige dødsboer og ved andre auktioner over præsters ejendom og løsøre. Derved bragtes han især i modsætning til herredsfoged Fürsen, der med slesvigsk praksis som udgangspunkt ville have de gejstlige auktionsrettigheder begrænset og delvis lagt hen til de civile myndigheder.

Alt dette havde spændt forholdet mellem Ebbesen og de civile embedsmænd til bristepunktet. I en skarp kommentar til Ebbesens forsvar for sin handlemåde gav Fürsen i juni 1814 en bidsk karakteristik af provstens person, der ganske dækker embedsmændenes opfattelse af ham som stridbar, taktløs, inkompetent og umulig at samarbejde med. Ebbesen var lidet trænet i udøvelsen af de fleste af Syrachs og Salomons viseste lærdomme og helt ukendt med, hvad en Knigge tilrådede, skrev Fürsen.³³

Striden om skolen efter 1814.

Dette modsætningsforhold fik betydning, da skolesagen i 1814 blev aktuel. Den 29. juli 1814 kom anordningen for almueskolevæsenet i Danmark, og 24. august fulgte en tilsvarende for hertugdømmerne. Den danske ordning skulle naturligvis gælde på Als, og Danske Kancelli meddelte den til øens præster. Men overkonsistoriet på Gottorp, der skulle sørge for gennemførelsen af anordningen for Slesvig, sendte et antal eksemplarer af anordningen for hertugdømmerne til overinspektøren på Augustenborg og henstillede til ham at lade den publicere ved præsterne i Als Sønderherred.

Det var for så vidt en misforståelse, men kammerråd Petersen lod de tilsendte anordninger gå videre til provst Burchardi, fordi han, som han skrev, intet øjeblik tvivlede på, at Als var en integrerende del af Slesvig, hvorfor reglementet måtte være gældende her. Provsten meddelte ham imidlertid, at præsterne allerede havde fået den danske anordning. Også Burchardi mente, at anordningen for hertugdømmerne burde anvendes på Als, men

han var betænkelig ved uden videre at indføre den, da de gejstlige anliggender jo sorterede under Fyns stift.

Kammerråden valgte da gennem overkonsistoriet at indsende en forespørgsel om, hvilken af anordningerne der skulle anvendes på Als. Han tilføjede, at han fandt den for hertugdømmerne mest passende, fordi den bedst ville opretholde enheden i forretningsgangen. De fleste med kendskab til landet ønskede enhed i administrationen, og alle forstandige måtte derfor foretrække skoleordningen for hertugdømmerne også på Als.³⁴

Følgen af denne henvendelse blev, at indførelsen af en ny skoleordning på Als foreløbig blev udsat.³⁵ Samtidig tog overvejelserne over de blandede jurisdiktionsforhold fart både i centraladministrationen og på det lokale plan. Det Slesvig-Holstenske Kancelli udbad sig nu Danske Kancellis betænkning om, hvordan den i sin tid foreslåede forandring af Als og Ærøs gejstlige og verdslige tilknytning kunne sættes i værk.³⁶ Danske Kancelli afæskede rentekammeret en betænkning, og af den fremgik, at rentekammeret fandt det mest formålstjenligt, at både Als og Ærø blev henlagt under Slesvig stift i gejstlige sager.³⁷

Kancelliet kunne imidlertid ikke mere følge dette synspunkt. Da sagen drøftedes første gang 1803-08 havde en sådan ordning været mulig, men nu havde sagen fået et andet perspektiv, bl. a. fordi de sproglige spørgsmål blev skudt frem i drøftelsen af, om Als burde følge Slesvig eller kongeriget. Efter Holstens indlemmelse i den dansk-norske helstat i 1806 havde man tilstræbt en udvikling frem mod at gøre dansk til administrationsprog i det mindste i det dansktalende Slesvig. I 1810 udstedte Frederik 6. sit reskript om, at det tyske sprogs brug ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang skulle ophøre, og det danske sprog anvendes, hvor det var almuemands sprog. Året efter kom bestemmelser om, at alle kandidater til embeder skulle anføre, om de fuldt beherskede det danske sprog, og teologiske kandidater fra Københavns Universitet blev ligeberettigede med dem fra Kiel ved ansættelser i hertugdømmerne.³⁸

Bestemmelserne vakte uenighed og debat, og det er i fortsættelse af denne diskussion, vi må se udviklingen på Als, efter at problemerne omkring skolevæsenet var dukket op. Provst Ebbe- sen og biskop Plum ville drage konsekvensen af den tendens,

der lå i de kongelige påbud fra 1810-11. Den civile øvrighed i Nordborg amt var på grund af modsætningsforholdet til provsten kritisk over for hans argumentation, skønt både amtmand v. Linstow og herredsfoged Fürsen havde en positiv holdning til det danske sprog.³⁹ I kredsen om den unge hertug Christian August (1798-1869), der efter faderens død i 1814 var familiens overhoved, frygtede man, at en fortsat »danisering« ville sætte hertugens fremtidige politiske muligheder på spil. Alt dette fik betydning for drøftelsen af jurisdiktionsforholdene på Als og ordningen af øens skolevæsen.

En del af de alsiske præster delte antagelig de slesvig-holstenske myndigheders ønske om at få Als lagt helt til Slesvig. Det gjaldt i hvert fald pastor Meyer i Havnbjerg. I en lang betænkning, som prins Christian Frederik, guvernøren over Fyn, havde udbedt sig, påviste han veltalende, at skoleordningen for hertugdømmerne bedst ville passe på Als.⁴⁰ Meyer fandt, at så længe der i strid med de almene begreber skulle bestå to jurisdiktioner, kunne man reglementere, så meget man ville, skoleforfatningen og det kirkelige væsen ville dog altid have noget halvt og mangelfuldt ved sig. I hvert fald burde skoleordningen følge den civile lovgivning.

Meyer stod ikke ene med sit synspunkt.⁴¹ Et flertal af de alsiske præster (ialt 9) indgav til Danske Kancelli en forestilling om de vanskeligheder, der flød af den blandede jurisdiktion. De bad om, at myndighederne omsider besluttede sig til, hvordan man ville skabe enhed i administrationen og træffe en passende indretning, så usikkerheden hørte op.⁴² Danske Kancelli kritiserede formelt med rette Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli for uretmæssigt at tolke denne henvendelse som et ønske om at få øen lagt under Slesvig også i gejstlige sager.⁴³ Men i realiteten havde dette dog nok været den løsning, præsterne tænkte sig, fordi den ville betyde de færreste omvæltninger i administrationsapparatet og hverdagen.

Striden om sproget.

Provst Ebbesen og biskop Plum så imidlertid helt anderledes på sagen. Ebbesen indgav en forestilling direkte til kongen, hvori han argumenterede for, at Als burde blive ved Fyns stift,⁴⁴ og bispen understregede sammen med den fynske amtmand i en

skrivelse til Danske Kancelli det betænkelige i at lægge Als til Slesvig stift. De to fynske embedsmænd forlangte at blive hørt, før en endelig ordning blev truffet.⁴⁵ Både Ebbesen og Plum byggede deres argumentation på sproget.

Provst Ebbesen henviste til, at regeringens senere anordninger tydede på, at dens hensigt var mere at danisere de sydlige provinser. Der var da ingen grund til at fortyske Als og da slet ikke på områder, hvor øen altid havde været dansk. Lagde man Als til Slesvig stift, ville det let gå med de gejstlige som med de civile embedsmænd, så alsingerne fik tyske gejstlige, hvis sprog de ikke forstod. De alsiske embeder var gode, og de ville begærligt blive søgt af præster helt ned til Elben.

Ebbesen gjorde sig her til talsmand for et sprogligt, nationalt synspunkt, der måtte virke fremmed på mange af hans samtidige, og som heller ikke uden videre lod sig forene med tendensen i Frederik 6.'s foranstaltninger i 1810-11. De havde stræbt efter at sikre det danske sprog i Slesvig, og det kunne derfor virke inkonsekvent, at Ebbesen på dem ville bygge et argument for at holde Als ved Fyns stift af sproglige grunde. I virkeligheden stiledede Ebbesen også videre med sine synspunkter. Det viste sig tydeligt, da drøftelsen af det sproglige greb om sig og også blev bragt offentligt frem.

Det skete, efter at en indsender i Hempels avis et par gange i 1815 lakonisk havde rejst spørgsmålet:

»Hvorledes er Ærø og Als kommet in civilibus under hertugdømmet Slesvig, da de, på Sønderborg og Kegnæs samt Augustenborg nær, in ecclesiasticis hører under Fyns stift?«⁴⁶

Herpå svarede landsdommer Gustav Ludvig Baden i Iversens fyenske Avis, hvor han stillede sig i skarp opposition til »vore hypernationale, der vil gøre alt til dansk, indbildende sig, at dette nås ved sproget og ved fælles forfatning«.⁴⁷ Han så i deres færd et forsøg på at få Als lagt til kongeriget også på det civile område.

Baden fremhævede, at det røbede uvidenhed hos den, der hævdede, at man hellere burde søge at gøre det, som var tysk, til dansk, end at gøre det danske tysk. »Thi Slesvig er og bør være ligeså godt dansk, som Fyn eller nogen anden dansk provins, det er.« Der taltes jo dansk af almuen til 2 mil på denne side Slesvig by. Spørgsmålet til de hypernationale måtte være, om man ikke

*Gustav Ludvig Baden
(1764-1840),
herredsfoged og birkedommer
samt notarius publicus i Odense,
deltog i avispolemikken
om det danske sprog på Als.
(Tegning af Paul Ipsen 1789).*

kunne være et værdigt medlem af det danske borgersamfund uden at bruge dansk som sit modersmål. Gjorde man Slesvig mere dansk ved at frarive det dele, der som Als var så nøje forbundet med hertugdømmet?

Landsdommeren gjorde opmærksom på alle de praktiske vanskeligheder, der for alsingerne ville være forbundet med en ændring af lovene ved en skilsmisse fra Slesvig. Specielt ville det volde problemer med pengevæsenet, og han tvivlede — sikkert med rette — på, at beboerne på Als og Ærø ville bytte deres pengevæsen med det kongerigske. Desuden fandt han patriotismen lige så god i det slesvigske som i de danske provinser, og han sluttede med at anklage dem, der råbte, at alt skulle være dansk uden at tænke på de vigtige, ja, stundom farlige følger, det kunne have, hvis denne overgang til dansk fuldførtes efter deres ubetænksomme forslag.

Dette tidstypiske, patriotiske indlæg, der kun forbandt praktisk-politiske, ikke nationale problemer med det sproglige, kaldte herredsfoged Fürsen frem i Hempels avis.⁴⁸ Han havde, skrev han, holdt sig tilbage, fordi han ventede at høre udbruddet: »Ak, se der,

en tysker!«, eller at blive beskyldt for at ville øge sine egne sportler. Men han kunne ikke mere afholde sig fra at deltage i debatten, eftersom der blev lagt an på tyskernes underkuelse på trods af, at mænd som Baden tog »de stakkels, aldeles ikke *de bonne quere*«⁴⁹ angrebne tyskere i forsvar og andre vakre mænd, især i hovedstaden, har umaget sig for at udrydde enhver nationalfordom«.

Efter denne indledning, der var holdt i en mere national toneart end Badens indlæg, fremlagde Fürsen hele sit anklagemateriale mod provst Ebbesen og hans stræben efter at øge den administrative forvirring på Als. Provsten svarede med at anmode Danske Kancelli om nedsættelse af en kommission til behandling af jurisdiktionsforholdene, og den kunne da passende også behandle justitsrådets skrivelser i Hempels avis.⁵⁰

Hertil slutter sig en redegørelse fra Ebbesen til kancelliet, hvori han udførligt redegør for sin opfattelse.⁵¹ Mod Baden fremhævede han, at der jo ikke med hensyn til Als var tale om en sprogforandring. Han vendte landsdommerens spørgsmål om og spurgte, om alsingerne ikke kunne være værdige medlemmer af borgersamfundet i hertugdømmet Slesvig under dansk regering, selv om de i kirke- og skolesager havde haft danske love siden arilds tid. »Dertil, mener jeg, må både patrioter, ikke-patrioter og hyperpatrioter allesammen svare: jo, såmænd kan alsingerne så«. Men Ebbesen sigtede videre end til at lade Als blive ved Slesvig med en dansk kirke- og skoleordning.

For ham var det danske sprog på Als og Ærø grunden til, at disse øer var blevet under Fyns stift. Han gik ud fra, at de danske konger, selv om de ikke havde kunnet forhindre, at Als i civile sager henregnedes til hertugdømmet, dog for deres danske undersåtters skyld havde gjort det til en betingelse, at de i de vigtige kirke- og skoleanliggender blev under bispestolen i Odense. Den omstændighed, at indbyggerne ikke forstod mere tysk end fynboer og jyder, havde efter Ebbesens opfattelse formået fortidens konger til at lade Als være en del af Fyns stift, og de samme betingelser gjaldt stadig.

Tilknytningen til Fyns stift var den eneste garanti for, at Als og Ærø altid fik danske præster og lærere. Under Slesvig stift ville øerne let få præster, der ikke magtede sproget, og selv om de blev

tvunget til at lægge sig efter det, ville præsterne og deres familier dog aldrig blive det midtpunkt, som de burde være i et dansk landsbysamfund. Ebbesen tænkte her som ægte rationalist på den lærerige omgang med præsten »in œconomicis og andre ting«.

Man betænke blot, skrev provsten, hvor ubehageligt en dansk præst med en dansktalende familie ville få det på et tysk sted. »Kender jeg holstenerne ret, ville han snart blive nødt til igen at søge befordring i Danmark og det med rette.« Man måtte da håbe, sluttede Ebbesen, og her kom hans inderste tanke frem, at hele hertugdømmet endog med tiden mere nærmede sig Danmark i kirkeforfatning og anden lovgivning, så forskellen på Als op- hørte af sig selv.

I nøje tråd hermed faldt biskop Plums anskuelser, som han fremsatte dem i 1816 over for guvernementet i Odense.⁵² Biskoppen mente, at udbredelsen af det danske sprog, som lå regeringen på sinde, ville lide afbræk, hvis Als blev lagt under Slesvig stift. Med Ebbesen som kilde anførte han en række germanismer, som tysktalende embedsmænd og præster havde gjort sig skyldige i, når de forsøgte sig på dansk. Han hævdede, at en højstående embedsmand i Slesvig havde bekendt sit ukendskab til det danske sprog, og der forekom, skrev Plum, eksempler på, at testamenter kunne indeholde noget ganske andet end testators vilje, når de affattedes på tysk af folk uden tilstrækkeligt kendskab til dansk. Den tyske øvrigheds indflydelse gik så vidt, at der i enkelte skoler i Sønderborg og Nordborg amter undervistes i tysk, i hvert fald fandtes der tyske læsebøger.

For Plum stod det sådan, at ombytning af tyske love i et land, hvor dansk er modersmålet, ville have langt færre uheldige følger, end lovændringer ellers havde. Kun de afgørende forskelle i pengevæsenet afholdt ham fra at tage skridtet fuldt ud og tilråde, at Als også i verdslig henseende blev forbundet med Fyn.

Det er givet, at de to gejstlige herrer gik for vidt på visse punkter. Det gjaldt f. eks. påstanden om den civile øvrigheds tysk- hed. Ebbesen havde i sin sidste skrivelse til kancelliet måttet tage det forbehold, at i det mindste erfaringen fra andre dansktalende egne viste, at der var en risiko for, at befolkningen ofte fik tysk- talende embedsmænd, og at det samme derfor kunne ske for gejst- lighedens vedkommende.⁵³ På Als var situationen den, som amt-

manden stærkt understregede, at der ingen embedsmænd fandtes, som ikke kunne dansk. Både for de civile embedsmænd og for præsterne gjaldt, at de alle var født enten i hertugdømmet eller i kongeriget.

De germanismer, Plum og Ebbesen henviste til, var stort set vittigheder, som gennem årtier havde været i omløb. De kunne vel belyse de uheldige virkninger af sprogforholdene i Sønderjylland, men de var på den anden side lette at afvise for dem, der indtog en mere moderat holdning til den sprogligt-nationale side af sagen.

To synspunkter på det sproglige.

Imidlertid var det afgørende, at Plum og Ebbesen så skarpt førte en nationalt betonet argumentation frem. Det virkede udfordrende også på mænd, der principielt indtog en velvillig holdning til det danske sprog, men som ikke tilkendte det sproglige vægt i overvejelserne over det administrativt rimelige. Den skarpe reaktion hos v. Linstow og Fürsen har naturligvis sit udspring i det spændingsforhold, de i forvejen var bragt i til provsten. Men den hænger også sammen med, at den nye tone i debatten pludselig truede med at bringe disharmonier ind i den hævdvundne opfattelse af Slesvigs stilling i det danske monarki. Det tysktalende og det dansktalende befolkningselement blev pludselig stillet op mod hinanden, og man anede en udvikling, der kunne føre til voksende modsætninger og omvæltninger i det tilvante.

Efter Plums og Ebbesens skildring kunne det, skrev v. Linstow, let se ud, som om man i denne egn var omgivet af udlændinge, mod hvilke det var nødvendigt at tage indbyggerne i forsvar. Denne tendens til at så splittelse mellem monarkiets indbyggere anså v. Linstow, der som en selvfølge gik ud fra, at embedsmændene skulle kunne dansk, for en fare. Han så i Ebbesen og hans fornyelser (»Neuerungssucht«) det egentlige ophav til ondet. Sin opfattelse af provstens karrige åndsevner og ringe dannelse lagde v. Linstow ingen skjul på.⁵⁴

Nogle år senere skrev Fürsen til Christian Frederik, at nationalfordomme havde man der i amtet intet kendt til før Ebbesens ankomst.⁵⁵ Herredsfogeden ville af alle sine kræfter bidrage til at udrydde sådanne fordomme, der måtte være enhver brav dansker og slesvig-holstener lige forhadet.

*Fr. August v. Linstow
(1775-1848)
havde som amtmand over
Sønderborg og Nordborg amter
1805-19 udpræget sympati for
hævdelsen af det danske sprog.
(Maleri af F. C. Gröger, 1820.
Privateje).*

Fürsen selv havde ladet sine børn undervise i religion og konfirmere på dansk. Men samtidig var han aktiv for at få genindført tysk gudstjeneste i Nordborg i det omfang, den tidligere havde haft, da 6 højmesser om året var tyske. Han erfarede da, at biskop Plum stod bag den afvisning, de tyske medlemmer af menigheden havde fået på deres andragende, og også her sporede han provst Ebbesen. Provsten skulle strålende (frohlockend) have sagt: »Nu får det nok en ende med den tyske gudstjeneste i Nordborg kirke«.

Også tronfølgeren, der fra sin post som guvernør på Fyn fulgte udviklingen på Als, anså Ebbesen for hovedmanden bag uroen. Han fandt, at provsten udøvede sin gejstlige myndighed egenrådigere end nogen anden provst i noget andet amt eller herred. Det bedste ville være at beskikke en amtsprovst, der nød almen tillid, og man kunne da ikke finde nogen værdigere end provsten i Sønderherred, Burchardi. De alsiske skoleforhold ville så kunne blive bragt i orden.⁵⁶

I hele denne debat har vi et tydeligt eksempel på modsætningen mellem to tidsaldre og to synspunkter, der kom til at støde så

kraftigt sammen nogle årtier senere i Sønderjylland. Den alsiske strid giver os lejlighed til helt konkret at se den begyndende nationale strid uden det ideologiske tilskud, den får senere i århundredet. Vi kan iagttage, hvordan de indviklede administrative forhold sammen med den særlige sproglige situation og personlige modsætninger gav mulighed for, at to forskellige synspunkter på sammenhængen mellem det sproglige og det administrative kunne støde hårdt sammen. Provst Ebbesens aktivitet var ikke uden fortilfælde. På Ærø havde man kendt eksempler på, at gejstlige embedsmænd stræbte mod at få anerkendt dansk ret i videst muligt omfang.⁵⁷ Men da Ebbesen førte sit synspunkt frem, fik det pludselig sprogligt-nationale konsekvenser. Her dukkede en ny problemstilling op.

Ebbesen og Plum byggede på forståelse af, at det danske sprog i Slesvig var på retræten. Derfor måtte tilløbene til en undervisning i tysk, der efter v. Linstows sikkert korrekte opfattelse kun fandt sted, fordi forældrene ønskede det af hensyn til børnenes fremtidige chancer,⁵⁸ forekomme dem så farlige.

En antydning af en videregående national tankegang har vi i Ebbesens kølige bemærkninger om holstenerne, men man skal næppe hos ham eller hans meningsfæller forestille sig en dansk bevidsthed, der byggede på en klar modsætning til det tyske. For Ebbesens vedkommende må man hele tiden erindre, at hans personlige egenskaber bragte ham i strid med de civile myndigheder, og det fik ham til at tilspidse sine argumenter.

Det interessante ved striden er, at de danskorienterede ikke stod over for en aktiv tysk eller slesvig-holstensk indstilling. Deres modstandere var mænd, der vel følte sig hjemme i det tyske, men ikke så det som en modsætning til det danske. De måtte i virkeligheden betragte Ebbesen og Plum som snævre i deres opfattelse af det sprogliges betydning. Det var Badens indstilling, og det ligger bag v. Linstows tro på, at sproget ikke ville ændres, fordi der skete en ændring af administrationen. Sproget udgår ikke fra oven, men fra folket, skrev han, og der er draget omsorg for, at embedsmændene skal kunne tale dansk.

Tydeligst kommer dette synspunkt med accepten af både det danske og det tyske til orde hos provst Burchardi, der også gjorde sig sine tanker »om den patriotiske betænkelighed, at det danske

sprog måtte ophøre at være landets sprog på Als«, hvis kirke- og skolesager blev lagt under Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli.⁵⁹ Han ønskede ikke et sådant afbræk i fædrelandets sprog, men frygtede heller ikke, at det ville ske.

For, mente han, hertugdømmet Glücksborg havde dog haft endnu mindre forbindelse med kongeriget end Als, og alligevel havde til denne dag det danske sprog holdt sig i sognene Broager, Nybøl, Ullerup og Sottrup, hvor det brugtes i kirkerne, skolerne og det daglige liv. Desuden blev den danske litteratur stadig rigere på gode skrifter, fremhævede Burchardi. Derved ville kendskabet til det danske sprog udbredes, og »litteraturefterretningerne aflægger vidnesbyrd om, at danske skrifter kendes i udlandet og modtages med det bifald, hvilket de fortjener«.

For dem, der fastholdt ønsket om, at Als skulle lægges til Slesvig stift, spillede det en rolle, at der med Frederik 6.s forordninger var draget omsorg for, at embedsmændene skulle kunne dansk. Det var for så vidt også en opfattelse, der var mere i pagt med forordningernes mening end de videre konsekvenser, Ebbesen og Plum drog af dem. Når der henvistes til, at det i praksis nogle steder så anderledes ud, end forordningerne krævede, pegede man på, at dansk dog havde holdt sig i hele det nordlige Slesvig.

Embedsmændene i hertugdømmet og i Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli var tydeligvis utrygge ved Ebbesens sproglige argumentation. Det er karakteristisk, at både overretten og kancelliet gjorde meget ud af at vise det uberettigede i provstens påstande. Sproget måtte ikke tillægges hovedvægten over for kravet om en retfærdig og hensigtsmæssig ordning af administrationen.

Ebbesen trak efter overrettens opfattelse en alt for skarp grænse efter sprog og andre tilfældigheder mellem borgerne i én og samme stat. Slige mænds (Ebbesens) tale havde en fordærvelig indflydelse på det gode forhold mellem provinser, der var nært forbundne.⁶⁰

Kancellernes og tronfølgerens opfattelse.

Afvigelsen i opfattelse mellem de slesvigske myndigheder og Slesvig-Holstenske Kancelli på den ene side og Danske Kancelli på den anden var nu tydelig. Danske Kancelli mente, efter bl. a.

*Tronfølgeren,
prins Christian Frederik
(1786-1848),
der som guvernør over Fyn
deltog i drøftelserne af de alsiske
kirke- og skoleforhold.
(Litografi fra 1820
efter Grøgers maleri 1815.
Frederiksborg).*

at have overvejet Ebbesens umiddelbare forestilling, at det var tilrådeligst, at Als og Ærø beholdt de blandede jurisdiktioner som hidtil. Efter skoleanordningen af 1814 skulle almueskolevæsenet bestyres af amtmanden og en amtsprovst, og for at forretningsgangen ikke skulle hindres, skulle efter kancelliets forslag amtmanden over Nordborg amt og overinspektøren over de augustenburgske distrikter korrespondere direkte med Danske Kancelli.⁶¹ Det var for besværligt, at deres skrivelser skulle omvejen over overretten og Slesvig-Holstenske Kancelli, mens provstens gik direkte til kancelliet.

Denne opfattelse kunne Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli naturligvis ikke tiltræde. Da de to kancelliers synspunkter ikke kunne forenes, gik sagen i 1816 til guvernementet i Odense, hvor prins Christian Frederik underkastede den en grundig behandling. Hans konklusion blev, at Als burde til Slesvig stift, og at Ærø skulle lægges til Fyn i civile anliggender. Dog skulle Ærø beholde sine særlige privilegier, specielt konsumtionsfriheden i købstæderne og skatteansættelsen efter pløve. Øen måtte derfor,

som foreslået af amtmanden over Svendborg amt, have sin egen amtstue.⁰²

For skolevæsenets vedkommende tilrådede prinsen, at man på Als indførte ordningen for hertugdømmerne, fordi den bedst passede til de alsiske forhold. Iøvrigt havde biskop Plum ytret, at den med enkelte modifikationer kunne bruges både på Als og Ærø, og anordningen forelå trykt på dansk.

Prins Christian Frederik sluttede sig dermed til det forslag, man først i århundredet var standset ved, og han afviste Plums betænkeligheder med hensyn til sproget. En forudsætning for ordningen måtte naturligvis være, at det danske sprog, hvor det var menigmands sprog, holdtes i hævd af de slesvigske gejstlige og verdslige autoriteter, »som det bør være deres embedspligt og er landsfaderens hensigt«. Når dansk kunne være kirke- og skolesprog på Kegnæs, som lå under den slesvigske superintendent, i alle menigheder på Sundeved, i Tørninglen og overhovedet i hertugdømmets nordlige amter, kunne sproget heller ikke komme i fare på Als:

»Når de gejstlige foresatte i disse landstrækninger ikke forstår dansk, ikke kan gøre sig forståelig for almuens i det danske sprog, når den verdslige øvrighed er i samme tilfælde og ikke ved at oversætte retsforhandlinger eller kendelser for indvånerne på dansk, mens de kongelige forordninger nu gives i begge sprog, hvis over-øvrighed, overretten eller superintendenten ikke forstår dansk, når de skal handle og virke for danske og dansktalende indvånere, så er det en mangel, en højst skadelig fejl, der ved gejstlige som verdslige embeders besættelse vist fortjener regeringens fulde opmærksomhed, men ikke vover jeg på denne grund at tilråde de dansktalende landstrækningers adskillelse fra hertugdømmet Slesvig.

Erfaringen har hidindtil heller ikke fremvist det danske sprogs undergang i disse egne, thi skoleundervisningen og menigmands tale er dansk, og når vedkommende gejstlige og verdslige autoriteter ifølge embedspligt er opmærksomme på, at det danske sprog ikke fortrænges, og det Slesvig-Holstenske Kancelli især ved embeders besættelse som i almindelighed våger over, at landsfaderens vilje i så henseende efterkommes til bedste for de dansktalende undersåtter i hertugdømmerne, så ser jeg ingen fare for

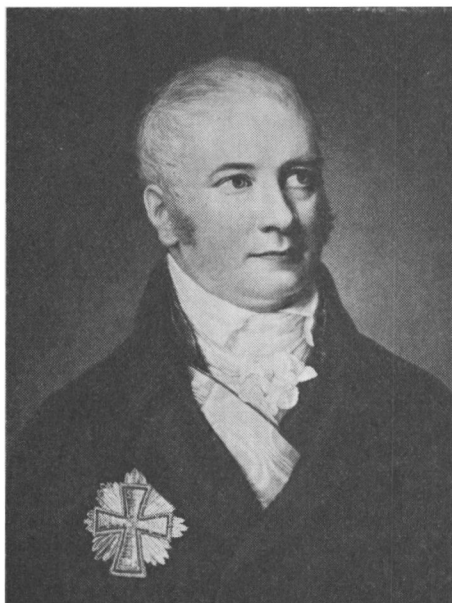
sproget eller dets dyrker i en fremdeles forbindelse såvel i gejstlige som verdslige sager med hertugdømmet Slesvig, til hvilket Als ved sin forfatning og beliggenhed på en naturlig måde hører«.

Disse ord fortjener at kendes, fordi de har gyldighed også for den linie, tronfølgeren senere som Christian 8. søgte at holde i sprogsagen. For ham gjaldt det om at sikre det danske sprog, hvor det taltes, men ikke om at ændre Slesvigs stilling eller i det hele tage skridt, som kunne svække enheden i monarkiet. Man måtte understrege, at det danske måtte og skulle trives inden for hertugdømmets grænser og under dets administration.

Dette synspunkt havde også tilhængere i Danske Kancelli, men kun hos en del af medlemmerne. Da man i 1819 nåede til at udfærdige forestilling til kongen, delte kancelliet sig i to grupper.⁶³ Den ene frarådede af hensyn til sproget en ændring. At lægge Als under superintendenten i Slesvig ville være at adskille en del af rigets oprindelige territorium fra Danmark. Det burde ikke finde sted uden bydende nødvendighed. Det rimeligste ville efter denne gruppes opfattelse være at lægge Als helt til kongeriget. Dog lod man hensynet til øens næringsveje og de omvæltninger, en sådan ændring ville medføre i det borgerlige liv, have så megen vægt, at man tilrådede foreløbig at afvente skolevæsenets reorganisation. Man skulle da beholde den nuværende forfatning med modifikationer og betragte den som midlertidig.

Dermed var i virkeligheden konsekvensen taget af Ebbesens og Plums synspunkter og med formuleringen, at ordningen var midlertidig, holdtes vejen åben for en mere dybtgående ændring af Als' status. Her over for stod imidlertid den anden del af kancelliets medlemmer, som i princippet lå på linie med tronfølgeren. Man tør gætte på, at kancellipræsidenten, Frederik Julius Kaas, og A. S. Ørsted har hørt til denne gruppe.⁶⁴

For disse mænd var den administrative enhed afgørende. De fremhævede, at Plum ikke kunne have betænkt rystelsen i hele den borgerlige tilstand, hvis Als i civile sager knyttedes til Fyn, og mere direkte vendt mod deres kolleger fremhævede de, at ikke blot Als, men hele Slesvig måtte betragtes som en gammel del af riget, som var kommet bort ved forleninger. Naturligvis var det både stødende og skadeligt, at rettergangen og civiladministrationen forgik på tysk, hvor folkesproget var dansk. Men hvor

*Geheimstatsminister
Frederik Julius Kaas
(1758-1827)
var en støtte for Christian August
i skoleforhandlingerne.
(Maleri af F. C. Grøger,
Frederiksborg).*

beboerne gennem århundreder var vant til det, var det et mindre onde end en pludselig omstøbning af alle tilvante love og bestyrelsesformer.

Desuden gaves der, mente denne del af kancelliet, mildere midler til efterhånden at afhjælpe de sproglige ulemper. Det kunne ske ved ansættelse af embedsmænd, som magtede det danske sprog, og ved, at overrettens og det Slesvig-Holstenske Kancellis medlemmer besad samme evne. En sådan almindelig indførelse af dansk ville ophæve al grund til at adskille Als fra den gamle forbindelse med Slesvig, og man ville undgå ulemperne ved den fortsatte sproglige blanding.

Greb man til den anden udvej — at lægge Als til kongeriget — ville det kunne tolkes, som om kongen nu havde opgivet med tiden at indføre det danske sprog som det officielle sprog, hvor det var folkesprog. Problemet med præsternes sprog var naturligvis alvorligt, selv om det kun havde betydning for de 5 sogne, der lå uden for hertugens patronatsområde. Med den opmærksomhed, der nu vistes sagen, måtte man imidlertid anse grunden til frygt for stærkt formindsket.

Det ville iøvrigt, mente denne gruppe i kancelliet, ikke være vanskeligt at få bevis for, at ansøgerne til præsteembederne kunne dansk nok. Man kunne for folk fra ikke-dansktalende provinser og distrikter kræve en homiletisk prøve i Danmark. På tilsvarende måde kunne så danske, der søgte kald i tysktalende egne, underkastes en tysk homiletisk prøve.

Det alsiske bispedømme.

Her udtryktes klart og konsekvent helstats-synspunktet. Frederik 6. fulgte imidlertid ikke denne opfattelse. Han foretrak at lade spørgsmålet om Als og Ærøs jurisdiktionsforhold stå åbent, uden at man klart kan se, hvorvidt han fulgte indstillingen om med den midlertidige ordning at bane vejen for en nærmere tilknytning til kongeriget. Den kongelige resolution⁶⁵ gik ud på, at øerne foreløbig skulle beholde den gejstlige og verdslige jurisdiktion som hidtil, og samtidig bestemtes, at en kommission skulle overveje, hvordan større enhed kunne bringes til veje i administrationen. Ydermere oprettedes et særligt bispedømme for Als og Ærø.

Denne sidste bestemmelse iværksattes med et reskript af 21. april 1819 til guvernøren i Fyn.⁶⁶ Heri fastsloges også, at den danske anordning for almueskolevæsenet skulle indføres på de to øer med de modifikationer, som amtsskoleledelserne med nogle tilforordnede præster nærmere skulle udarbejde forslag til. Desuden bestemtes, at de alsiske myndigheder, der havde med kirke- og skolevæsenet at gøre, skulle stå i direkte forbindelse med Danske Kancelli eventuelt gennem guvernementet i Odense.

Oprettelsen af det nye bispedømme var vel betinget af ønsket om dels at tage brodden af problemet med tilknytningen til Fyns stift og dels at fremme mulighederne for at behandle Als som en helhed. Desuden lå der i forholdsreglen et forsøg på at tage hensyn til hertugen af Augustenborg, der med uro så på den vending, kirke- og skolespørgsmålet havde taget. I kredsen om Christian August frygtede man, at Als skulle blive lagt til kongeriget. I så fald ville hertugen ikke mere kunne påberåbe sig særlige fyrstelige rettigheder. Han ville blive reduceret til en almindelig adelig godsejer, og det ville indskrænke de politiske muligheder, man i den augustenburgske kreds nærede vage forhåbninger til.⁶⁷

Overinspektør Petersen havde derfor i 1817 på hertugens vegne over for Danske Kancelli erklæret, at han måtte protestere, hvis Ebbesens forslag om en kommission, hvor kongelige myndigheder skulle ytre sig om de augustenburgske distrikter (se s. 15), blev taget til følge.⁶⁸ Petersen henviste til Frederik Christians reaktion på Plums forslag i 1812 og understregede, at hertugen efter overdragelserne i 1756 og 64 i sine distrikter håndhævede patronatsrettighederne med samme autoritet, som oprindeligt tilkom kongen. Den eneste indskrænkning lå i en formel inspektion af bisen over Fyns stift.

Gennemførtes nu det danske reglement for almueskolevæsenet, ville det betyde, at hertugens skolepatronat ophævedes i det omfang, det var overdraget ham, og som han til nu havde udøvet det. Lovens kapitel 6 krævede nemlig oprettet amtsskolelederektioner, bestående af amtmanden og amtsprovsten. Disse direktioner ville få al den magt, som hidtil tilkom hertugen, og det nyttede ikke, skrev kammerråden, at sammenligne med grevers og friherrers stilling i Danmark, for deres godsområder var en del af de kgl. amter, og det var hertugens godser ikke.

I København havde man næppe klart for sig, at hertugens krav gik videre end til snævert at få garantier for patronatsrettighederne. Derfor mente man, at man ved at oprette et bispedømme kunne pacificere hertugens uvilje mod en ordning af kirke- og skolevæsenet. Ideen til bispedømmet udgik efter alt at dømme fra kongen selv i en ytring til Kaas. Man ville opnå, »at hertugen af Augustenborg ikke med hensyn til gejstlige og skolesager fik med Fyns biskop og tillige med en amtsprovst at gøre, men alene med en biskop, hvorimod han ikke synes at have noget at erindre«. ⁶⁹ Meningen var, at biskoppen over Als og Ærø foruden bispembedet skulle varetage en amtsprovsts forretninger.

Den augustenburgske skolepolitik.

Sådan havde man altså tolket overinspektørens forbehold. Men da man skred til at nedsætte de kommissioner, der skulle ordne kirke- og skoleforholdene, viste det sig, at den augustenburgske modstand ikke kunne afbødes af, at en biskop blev forhandlingspartner. Til at udarbejde forslag om, hvorledes der kunne tilvejebringes større enhed i lovgivning og administration på Als og

*Hertug Christian August
af Augustenborg
(1798-1869).*

*Han opnåede
efter en sej kamp i 1825
retten til at udstede et skole-
reglement for det augustenborgske
distrikt på Als.
(Portræt fra ca. 1827.
Frederiksborg).*

Ærø, og behandle den fremtidige bestyrelse af de kongelige kirker på øerne, nedsattes i oktober 1819 en kommission, bestående af amtmanden over Svendborg amt, M. H. Løvenskjold, den nye biskop over Als og Ærø, Stephan Tetens, amtmanden over Nordborg amt, C. F. v. Krog, og hertugens overinspektør, kammerråd Petersen.⁷⁰ Den sidste var kommet med efter overrettens forslag.⁷¹ Hertil kom i april 1820 tre kommissioner til at behandle indførelsen af den danske skoleordning på Als og inddele skoledistrikterne. For Sønderherreds vedkommende bestod kommissionen af biskoppen, kammerråden, provst Burchardi og præsterne Schwensen i Hørup og Sabro i Tandslet.⁷²

Der er ingen grund til her at gå i enkeltheder med kommissionsforhandlingerne, der vanskeliggjordes af den obstruktionspolitik, Christian August og hans rådgivere nu satte i gang. På Augustenborg betragtede man nedsættelsen af skolekommissionen af 1820 som den krænkelse af de hertugelige rettigheder, Frederik Christian i 1812 havde forudset.⁷³ Det gjaldt nu for hertugen om på den ene side at undgå en indskrænkning af sine formentlige rettigheder, på den anden at hindre en klar definition af dem,

så de ikke mere stod som et vagt, uafgrænset begreb, der i tidens fylde kunne bruges som et smidigt politisk instrument.

I praksis gennemførtes kampen ved, at hertugen først søgte at få kommissionsforhandlingerne standset under henvisning til, at han selv ville henvende sig direkte til kongen.⁷⁴ Da det ikke førte til det ønskede resultat, protesterede han mod kommissionen og reserverede sine rettigheder for det tilfælde, at der gennemførtes ændringer i den bestående tilstand.

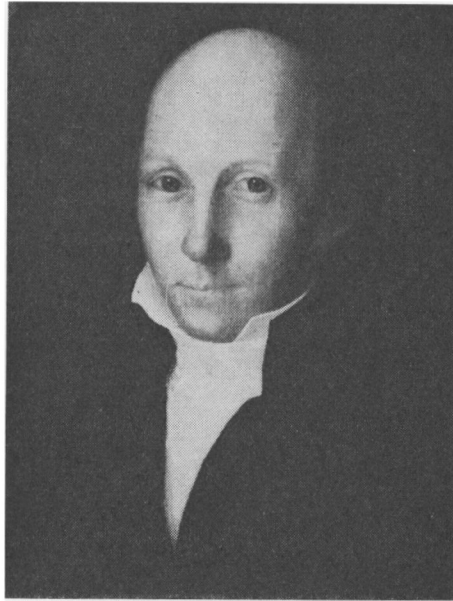
Hertugen lod overretsadvokat Chr. Fr. Jasper i Slesvig udarbejde og indsende protesten. Jasper og den hertugelige sekretær, Bahrt, blev Christian Augusts nærmeste rådgivere i sagen. I protesten hævdedes hertugens patronatsret i de 7 sogne i Sønderherred, heri indbefattet retten til at udnævne degne, skolelærere, organister, gravere o. s. v. Om skolevæsenet hed det, at hertugen i videste mening udøvede direktion over skolerne, og det nævntes udtrykkeligt, at han også anordnede læregenstandene.⁷⁵

Men det blev ikke ved protesterne. Christian August hindrede både kirke- og skolekommissionens arbejde ved at forbyde sin repræsentant at deltage i møderne.⁷⁶ Da det blev klart, at man ikke ved ordningen af den kirkelige administration ville krænke eller begrænse de hertugelige rettigheder, lod han dog hofråd og herredsfoged Petersen, en søn af kammerråden, tiltræde kommissionen om kirkevæsenet.⁷⁷ Petersen nedlagde en højtidelig reservation af de augustenburgske rettigheder, og kommissionen kunne derefter afslutte sin virksomhed med en betænkning, som i enkeltheder anviste veje til at modificere den danske lovgivning, så den passede til forholdene på Als. Bl. a. måtte man regulere præsternes forhold til den gejstlige enkekasse for Fyns stift, hvorfra de alsiske præster jo nu var skilt.

I spørgsmålet om skolevæsenet fastholdt hertugen imidlertid sin afvisning af alt samarbejde om en ordning. En overgang spekulerede han ligefrem på at publicere et reglement for de augustenburgske skoler på egen hånd. De mere besindige i hans omgivelser, især slotspræsten, F. H. Germar, fik ham dog bort fra tanken.⁷⁸

For Nørreherred havde man hurtigt under bispens ledelse forhandlet sig frem til et skoleregulativ, men i Sønderherred kunne, trods bispens pres, intet udrettes på grund af den augusten-

*Stephan Tetens
(1773-1855)
blev 1819 biskop i det ny-oprettede
Als-Ærø stift,
hvor han hurtigt kom
i et skarpt modsætningsforhold
til hertug Christian August.
(Maleri i Ketting kirke).*

borgske modstand. Da kirkekommissionen havde afsluttet sit arbejde, insisterede Danske Kancelli imidlertid gennem prins Christian Frederik på også at få en afgørelse i skolesagen.⁷⁹

I denne situation, hvor det efterhånden udviklede sig til, at de hertugelige rettigheder skulle drøftes og klart defineres, valgte Christian August under indflydelse af Bahrt og Jasper at rejse til København i største hemmelighed og henvende sig direkte til kongen. Hans mål var at få lov til selv at publicere et skolereglement, men det tillod Frederik 6. ikke.⁸⁰ Derimod gav han efter ansøgning fra hertugen sit samtykke til, at Sønderherred fortsat måtte udgøre et eget provsti med en provst, der udnævntes af hertugen med påfølgende kongelig approbation. Desuden erklærede kongen sig villig til at godkende et skoleregulativ for Sønderherred, udarbejdet af hertugen efter drøftelse med Danske Kancelli. Samtidig bestemtes, at kommissionen om skolevæsenet skulle bortfalde.⁸¹

Hertugens skolereglement fik kongelig approbation den 2. marts 1825, og den 25. april kunne Christian August bekendtgøre det og sætte det i kraft. Dermed indførtes et regulativ for

skolevæsenet i Sønderherred, som på visse punkter afveg både fra anordningen for Danmark og fra den for hertugdømmerne. Afgivelserne var vel ikke vidtgående, men dog tilstrækkelige til, at man må sige, at skolevæsenet på Sydals havde et lokalt særpræg.⁶² I sit indhold — f. eks. ved fastsættelsen af læregenstandene — lå regulativet nærmest ved ordningen for hertugdømmerne. Et særtræk var det, at ikke blot lørdag eftermiddag, men også onsdag eftermiddag var undervisningsfri, og at børnene ikke som i kongeriget havde fri i såtiden.

Afgørende for kancelliets samtykke havde været, at hertugens regulativ ikke i princippet afveg fra, hvad anordningerne for almueskolevæsenet stræbte imod, og at hertugen i praksis havde vist, at han med omhu varetog skolevæsenets tarv. Kancelliet nævnedes i sin gennemgang af hertugens regulativ, at skolerne i det augustenburgske distrikt allerede var »i en meget god stand«.

Christian August havde lagt vægt på at vise, at han ikke var modstander af faktiske forbedringer af skolevæsenet, kun af måden, man ville gennemføre ændringerne på. Derfor havde han i sin ansøgning til kongen anført, at han i de sidste 7 år havde ofret 5.883 rbd. sølvværdi på skolebygninger, at han årligt gav 769 rbd. sølvværdi til skolerne, og at han på gunstigste vilkår havde udlånt 2.080 rbd. sølvværdi til skolelærerne.

Pengene til skolebyggeriet havde været fordelt på nye skoler i Tandselle 1817 og Lebøl 1819, en lærerbolig i Asserballe 1821, nye skoler i Asserballeskov 1822 og Ketting 1822 samt rum til en 2. klasse i Ulkebøl 1824. Dermed var de fleste af de skoler, Plum i 1812 havde kritiseret, bragt i orden. I udgiften til skolevæsenet indgik også en post på 400 rbd., som de sidste 3 år var betalt til understøttelse af unge mænd fra distriktet, der besøgte seminarier eller fik anden uddannelse.

Ved ansættelsen af en lærer ved den ny skole i Asserballeskov havde Christian August endog taget hensyn til de mange af øens skippere og styrmænd, som boede i Asserballeskov og Kettingsskov. Han pålagde læreren, C. P. Hansen, da denne kaldedes fra Rinkenæs, at skaffe sig de nødvendige styrmandskundskaber, så han kunne bestå styrmandseksamen og klare en elementær undervisning i faget. Desuden stillede hertugen nautiske instrumenter og litteratur til lærerens og skolens rådighed.

Skolen i Asserballeskov, som opførtes med hertugens støtte 1822. Efter Christian August fik skolen navnet Christiansværk. Billedet er fra 1910, men gengiver med ganske få ændringer skolens oprindelige udseende. (Museet på Sønderborg Slot).

Fortsat administrativt virvar.

Med skoleregulativet af 1825 havde hertugen opnået, at hans rettigheder ikke var taget op til nærmere overvejelse, og han havde hindret en kommissionsbehandling af skolevæsenet i sit distrikt. Desuden beholdt han den indflydelse på skolerne, han hidtil havde haft; selv lagde han megen vægt på, at skoleordningens § 1 sagde, at hertugen forbeholdt sig »alle patronatsrettigheder i henseende til skolerne som hidtil«. Med sin karakteristiske selvfølelse stædighed påberåbte han sig i senere stridigheder med kancelliet sin egen udlægning af, hvad patronatsrettighederne indebar. Det fik betydning, da sprogreskriptet af 1840 skulle føres ud i livet.

For Als Nørre Herred gennemførtes i 1823 en interimistisk regulering af skolevæsenet efter de retningslinier, kommissionen for dette herred var nået frem til. Men der kom til at gå år og dag, før den provisoriske ordning kunne afløses af en permanent.⁸⁵ I november 1821 havde Danske Kancelli sendt Slesvig-Holstenske Kancelli den betænkning, kirkekommissionen havde afgivet, men

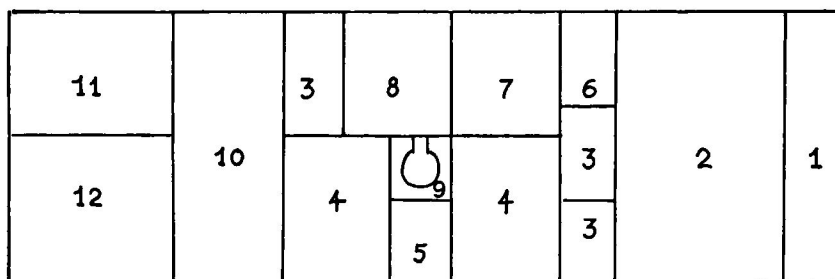
først 1823 forelå overrettens og Slesvig-Holstenske Kancellis meget udførlige kritik af den. Juli 1826 havde Danske Kancelli et udkast færdigt til en anordning, der regulerede den gejstlige administration efter Danske Lov med de nødvendige modifikationer, men derefter kørte sagen fast i det Slesvig-Holstenske Kancelli.

Dette kancelli ønskede omfattende ændringer. Bl. a. krævede det al retsforfølgning, hvor gejstlige personer eller sager berørtes, henlagt til Slesvig. Først i sommeren 1831 afgav det efter mange rykninger og påmindelser sin betænkning.

Det kom derfor til at vare helt til 28. marts 1832, førend Frederik 6. kunne resolve om de gejstlige forhold på Als og Ærø, og 7. nov. samme år forelå omsider en anordning. Den fastslog, at Danske Lov og Christian 5.'s ritual sammen med senere dansk lovgivning skulle gælde for bispedømmet Als og Ærø. Men overalt, hvor den gejstlige lovgivning eller praksis havde forbindelse med den civile lovgivnings eller administrations områder, skulle de slesvigske bestemmelser følges. Præsterne skulle i alle civile søgsmål og i sager om embedsindtægterne henvises til de civile domstole, mens sager vedrørende embedsførelsen blev lagt under en provsteret med appel til landemodet i Odense og højesteret.

Samtidig med denne anordning om de kirkelige forhold udkom med kongelig approbation det skolereglement for Nørreherred, biskop Tetens havde haft klar den sidste halve snes år.⁶⁴ Skolereglementet fulgte nøje i formen anordningen af 29. juli 1814 om almueskolevæsenet i Danmark. Afgørelserne af hensyn til de lokale forhold var få og ubetydelige. Det danske præg understregedes af bestemmelsen om, at skolelærerembederne ved vakance skulle opslås ledige i Fyns stifts aviser. Men skolekommissionerne organiseredes i lighed med den slesvigske ordning.⁶⁵

Den hede debat og de langsommelige forhandlinger, vi her har fulgt, endte altså med, at Als og Ærø blev et selvstændigt bispedømme, og at Danske Kancelli kom i direkte forbindelse med de slesvigske og hertugelige embedsmænd, der havde med kirke- og skolevæsenet at gøre. Det var en simplificering af forretningsgangen, men ellers skete ingen ændringer i den administrative forvirring. Hovedproblemet, den blandede jurisdiktion, og de kol-

1 = gang, 2 = skolestue, 3 = kamre, 4 = stuer, 5 = forstue, 6 = spisekammer,
7 = køkken, 8 = baggang, 9 = bageovn, 10 = lo, 11 = stald, 12 = lade,
(herunder kælder)

Grundplan af skolen i Asserballeskov efter tegning af Jørgen Bonde, som var lærer ved skolen 1857-1903. Her gengivet efter A. Eriksen: Asserballeskov skole gennem 200 år i „Degn og skole. Glimt fra gamle dages skolevæsen i Sønderborg amt“, 1962.

lisionsmuligheder, der fulgte med den, løstes ikke. Man søgte at sikre øens danskhed, men uden at røkke ved dens placering som en del af Slesvig. Dansk kirkeret skulle derfor — vel hovedsagelig af hensyn til sproget — gælde på Als, men øen blev løst fra Fyns stift. Præsterne havde desuden stadig at gøre med de slesvigske myndigheder og Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli både i embedssager og i forbindelse med publiceringen af love og andre bestemmelser.

Desuden førte stridighederne til, at der nu herskede 3 forskellige skoleordninger på landet på Als. På Kegnæs gjaldt den slesvig-holstenske anordning, mens Sønderherred og Nørreherred havde fået hver sit regulativ. Gennem hertugens stædige modstand mod en samlet ordning af skoleforholdene var der skabt et modsætningsforhold mellem ham og biskop Tetens, og kimen var lagt til en modsætning mellem ham og de centrale autoriteter. Begge dele fik betydning for fremtiden.

NOTER og HENVISNINGER

1. Jensen Kirch Stat, s. 312.
2. smst., s. 1599.
3. smst., s. 1632.
4. smst., s. 1600.
5. smst., s. 324, 1599, 1602 f.
6. smst., s. 1599, 1629, 1632.
7. smst., s. 1624 f.
8. Oversigt over sagens gang (1822) i RA Ty Kanc J.A. S.H.L. Kanc D. 161 I. Als og Ærø bispedømme. Akter vedr. regulering af kirke- og skoleforholdene 1813-33. I. (Herefter citeret Ty Kanc 161 I.).
9. Jensen Kirch Stat, s. 53, 1589.
10. smst., s. 52 f.
11. Wiberg Præstehist III, s. 430.
12. Burchardi t. prins Christian Frederik 27. dec. 1812. RA Kongehusets arkiv, Christian 8., pk. 242: Sager vedr. øerne Als og Ærø gejstlige og verdslige forfatning. (Herefter citeret Christian 8.'s arkiv pk. 242.). — Burchardi t. kammerråd Petersen 30. nov. 1819 og pastor Claussen t. samme 13. dec. 1819. LA Åb Acta C. IV. Die Herzoglich Augustenburgischen Districte, nr. 93: Regulierung der Gesetzgebung und Administration sowie Schulangelegenheiten auf Alsen . . . 1812-32. (Herefter citeret Acta C. IV nr. 93.). — Om tilsvarende problemer på Ærø se Anne Riising i Afhandlinger om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum, 1964, s. 25 f.
13. M. Mackeprang i S Jy Årb 1952, s. 3 ff med yderligere henvisninger. Desuden den i note 8 nævnte oversigt.
14. Da Kanc t. hertugen 29. okt. 1816. LA Åb Acta C. IV, nr. 93. — Sml. kancelliets forestilling af 10. feb. 1819, RA Da Kanc 1. Dep. Forestillingsprotokol 1819, nr. 75.
15. Ansøgning fra Ebbesen t. kongen, refereret i en sammenfatning i Ty Kanc fra 1816. RA Ty Kanc 161 II. — Også v. Linstows betænkning af 4. maj 1817. RA Da Kanc 1. Dep. Indlæg nr. 128 til registranten for 1819.
16. Wiberg Præstehist III, s. 237.
17. Reglement trykt hos Joakim Larsen: Skolelovene af 1814 og deres tilblivelse, aktmæssigt fremstillet, 1914, s. 354 ff.
18. Bispens forslag af 11. juni 1812, RA Ty Kanc 161 I.
19. Da biogr Leks XVIII, s. 421.
20. Ebbesens skrivelse som bilag til Plums forslag, dateret 5. juni 1812, RA Ty Kanc 161 I.
21. Herom Hans Schulz: Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein. Ein Lebenslauf, 1910, især s. 287 ff, 353 f, 367 ff.
22. Frederik Christians skrivelse t. overretten 25. sept. 1812. RA Ty Kanc 161 I. — Udat. bemærkninger t. kammerråd Petersen, LA Åb Acta C. IV, nr. 93. (». . . wenn man die Verhältnisse erwägt in denen ich eine beträchtliche Reihe von Jahren hindurch dem Schulwesen beider Königreiche gestanden habe, eine Beleidigung, welche ich mir bewusst bin nicht verdient zu haben.«).
23. Frederik Christian t. Plum 24. sept. 1812 (afskrift). LA Åb Acta C. IV, nr. 93.

24. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818, 1893, s. 237 ff.
25. v. Linstows betænkning 21. nov. 1812. RA Ty Kanc 161 I. — Se også v. Linstow t. kammerråd Petersen 21. sept. 1812. LA Åb Acta C. IV. nr. 93.
26. Plum t. Da Kanc 21. okt. 1812. RA Ty Kanc 161 I. Her findes også sammendrag af visitatsberetningerne, dat. 3. okt. og 10. okt. 1812, samt betænkning over visitatsens resultat.
27. Fr. Marquard Meyers betænkning t. prins Christian Frederik om, hvilket skolereglement, der bør antages på Als, dat. 7. aug. 1816. RA Christian 8.'s arkiv, pk. 242.
28. v. Linstows betænkning 26. nov. 1812. RA Ty Kanc 161 II.
29. v. Linstows betænkning 21. nov. 1812. RA Ty Kanc 161 I.
30. Hvor intet andet er anført, bygger det følgende på akter i Ty Kanc 161 II, hvor akterne om striden mellem E. og de civile myndigheder er samlet i et særligt læg.
31. Jensen Kirch Stat, s. 1632 ff.
32. Ebbesens redegørelse 23. juli 1813.
33. Fürsens redegørelse 23. juni 1814.
34. Petersens forespørgsel 3. jan. 1815. Ty Kanc 161 I.
35. Overkonsistoriet t. Petersen 14. feb. 1815. LA Åb Acta C. IV. nr. 93.
36. 11. apr. 1815. Kcpt i Ty Kanc 161 I.
37. Da Kanc t. S.H.L. Kanc 30. dec. 1815. RA Ty Kanc 161 I.
38. S Jy Hist IV, s. 53 ff.
39. Om Linstow: S Jy Hist IV, s. 57 f. — Om Fürsen se nedf. s. 18.
40. Som note 27.
41. Chr. Schwensen, Hørup, t. kammerråd Petersen 15. feb. 1816. LA Åb Acta C. IV. nr. 93.
42. Referat i sammenfatning af sagen (ant. 1816) i Ty Kanc 161 II.
43. RA Da Kanc 1. Dep. Forestillingsprotokol 1819, nr. 75.
44. Som note 42.
45. Da Kanc t. S.H.L. Kanc 30. dec. 1815. Ty Kanc 161 I.
46. Fyens Stifts Adresseavis og Avertissementstidende 1815, nr. 121 (11. aug.) og nr. 132 (31. aug.).
47. Iversens fyenske Avis 1815, nr. 131 (4. sept.).
48. Fyens Stifts Adresseavis og Avertissementstidende 1815, nr. 144 (21. sept.).
49. de bonne guerre — d.v.s. i ærlig krig.
50. Som note 42. E's forslag dat. 3. okt. 1815.
51. Ebbesen t. Da Kanc 29. sept. 1815. Afskr. med E.'s hånd. RA Christian 8.'s arkiv, pk. 242.
52. Skrivelse af 30. okt. 1816. Jvf. skrivelse fra guvernementet t. Da Kanc 23. nov. 1816, der i kopi findes i Ty Kanc 161 II.
53. Som note 51.
54. v. Linstows betænkning 4. maj 1817. RA Da Kanc 1. Dep. Indlæg nr. 128 t. registrant for 1819.
55. Fürsen t. Christian Frederik 22. maj 1823. RA Christian 8.'s arkiv, pk. 242.
56. Guvernementets skrivelse t. Da Kanc 24. apr. 1816 (kopi). RA Christian 8.'s arkiv, pk. 242.

57. Anne Riising, anf. a., s. 26.
58. Som note 55.
59. Burchardis betænkning 27. okt. 1815. RA Christian 8.'s arkiv, pk. 242.
60. Referat af overrettens betænkning og kcpt. t. S.H.L. Kanc's skrivelse t. Da Kanc af 30. juli 1816 i RA Ty Kanc 161 II.
61. Da Kanc t. S.H.L. Kanc 30. dec. 1815. RA Ty Kanc 161 I. — Kopi af kancelliets betænkning af 30. okt. 1816 om Ebbesens ansøgning smst. 161 II.
62. Kopi af guvernementets skrivelse t. Da Kanc 23. nov. 1816 i RA Ty Kanc 161 II.
63. Forestilling af 10. feb. 1819. RA Da Kanc 1. Dep. Forestillingsprotokol 1819, nr. 75.
64. Christian Augusts brevveksling med Kaas (5. nov. 1820 og 26. feb. 1825) og hofråd Bahrts brev t. Jasper 24. apr. 1821 tyder på, at Kaas og Ørsted sympatiserede med hertugens opfattelse af sagen, d.v.s., at Als skulle til Slesvig. LA Åb Acta C. IV. nr. 93.
65. Resolution af 7. apr. 1819.
66. Reskriptet i RA Christian 8.'s arkiv, pk. 242. — Om bispestolens oprettelse se Mackeprangs i note 13 anførte arbejde samt Tage Brummer i Robert Huhle (red.): Bogen om Als, 1956, s. 354 ff.
67. Koncepter af hertugens sekretær, Bahrt, dat. 18. juli 1820 og »Kiel, Johannismarkt 1820«. LA Åb Acta C. IV. nr. 93. — Jeg håber i anden sammenhæng at kunne redegøre mere udtømmende for den augustenborgske politik i disse år.
68. Kcpt. t. Petersens skrivelse 3. jan. 1817. LA Åb Acta C. IV. nr. 93. Her findes også, hvor ikke andet er nævnt, de akter, det følgende støtter sig på.
69. RA Da Kanc Forestillingsprotokol 1819, nr. 74.
70. Kopi af kommissorium af 27. okt. 1819.
71. Skrivelse fra overretten t. Petersen 3. sept. 1819.
72. Kopi af kommissorium af 14. apr. 1820.
73. Oversigt over sagen, udarbejdet af Bahrt 1823 og 1825.
74. Jaspers henvendelse til Ty Kanc 7. juli 1820 (kcpt.).
75. Jaspers protest af 31. okt. 1820 (kcpt.).
76. Befaling til overinspektøren 5. sept. 1820. — Petersen t. Tetens 21. dec. 1820 (kcpt.).
77. Bahrt t. Jasper 22. jan. 1821. — Jasper t. Bahrt 28. jan. 1821. — Afskrift af kommissionens protokol af 11. maj 1821.
78. Jasper t. Bahrt 26. maj og 25. juli 1821. — Jasper t. hertugen 26. maj 1821. — Germar t. Bahrt 14. juli og 6. okt. 1821.
79. Da Kanc t. Christian Frederik 1. juli 1824. — Christian Frederik t. hertugen 3. juli 1824.
80. Som note 73 samt memorandum fra Bahrt 18. dec. 1824.
81. Kgl. resolution 23. feb. 1825. — Kaas t. hertugen 26. feb. 1825.
82. RA Da Kanc 1. Dep. Forestillingsprotokol 1825, nr. 15. — Indlæg nr. 47 t. registranten 1825. LA Åb Acta C. IV. nr. 75.
83. Det følgende bygger på akterne i Da Kanc 1. Dep. Indlæg nr. 47 t. registranten 1825 samt Ty Kanc 161 I.
84. 7. nov. 1832.
85. Anne Riising, anf. a., s. 29.